

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

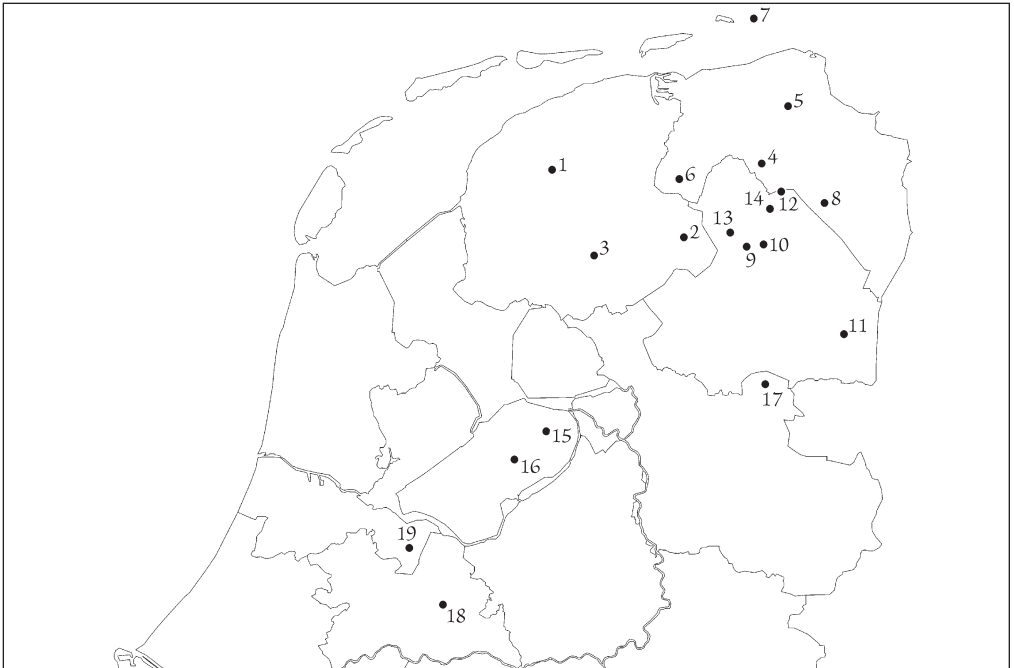
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenhein te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumarium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer

Fred G. van den Beemt¹

Deze bijdrage behandelt de resultaten van een archeologische verkenning tijdens het bouwrijp maken van een bedrijventerrein van 250 hectare langs de rijksweg A28 ten noorden van Assen, nabij de afslag Assen-Noord. Het bedrijventerrein wordt “Messchenveld” genoemd naar een toponiem dat al lange tijd in het gebied voorkomt. In augustus 2004 is een begin gemaakt met de graafwerkzaamheden voor de aanleg van de wegen van het bedrijventerrein (fig. 1 en 2).

Op de zogeheten Archeologische Verwachtingenkaart uit 1998 van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (nu RACM) is in het gebied een hoge dichtheid aan archeologische vindplaatsen aangegeven. Op grond hiervan werd in 2000, in opdracht van de gemeente Assen, een archeologische verkenning uitgevoerd door het RAAP archeologisch adviesburo (Veenstra, 2001). Uit de resultaten van deze verkenning werd geconcludeerd dat de bodem op veel plaatsen was verstoord, onder meer door de ontginning van het gebied in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Er werd gesteld dat slechts op een paar plaatsen in situ sporen van bewoning konden worden verwacht. Mede op grond van deze conclusie is het gebied vrijgegeven voor de bouwwerkzaamheden. In hun advies aan de gemeente Assen hebben de RACM en provinciaal-archeoloog dr. W.A.B. van der Sanden aanbevolen om de graafwerkzaamheden wel door amateur-archeologen te laten volgen. In overleg met de gemeente Assen en de provinciaal-archeoloog zijn de graafwerkzaamheden vervolgens door leden van de Drents Prehistorische Vereniging meer dan een jaar lang op de voet gevolgd.

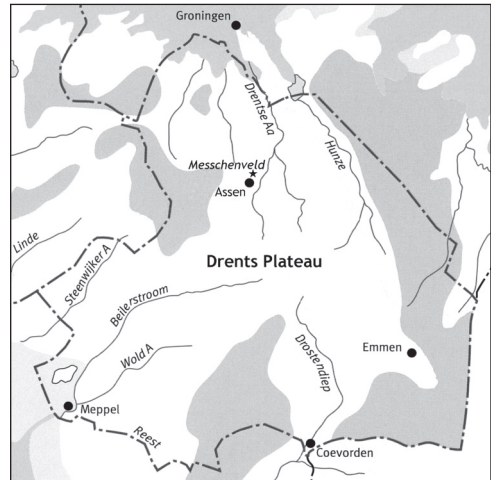

Fig. 1. Kaart van Drenthe met de lokatie Messchenveld.

Eerdere vondsten

Het Messchenveld ligt in een gebied dat gekenmerkt wordt door dekzandruggen. De dekzanden bestaan voornamelijk uit fijn zand dat tussen 90.000 en 10.000 jaar geleden tijdens het Weichselien is afgezet. De dekzandruggen en vlakten lopen veelal richting beekdalen af. Vooral op de hogere delen van de dekzandruggen, en met name het gedeelte genaamd de “Polhoogten”, zijn veel oppervlaktevondsten gedaan die er op wijzen dat in dit gebied zeker vanaf ca. 8000 v.Chr., tijdens het Mesolithicum, bewoning heeft plaatsgevonden. Er zijn ook vuurstenen klingen gevonden die niet het karakter vertonen van de mesolithische klingen maar meer doen denken aan een datering in het Laat-Paleolithicum.²

Dat het gebied gedurende vele duizenden jaren met tussenpozen is bewoond blijkt niet

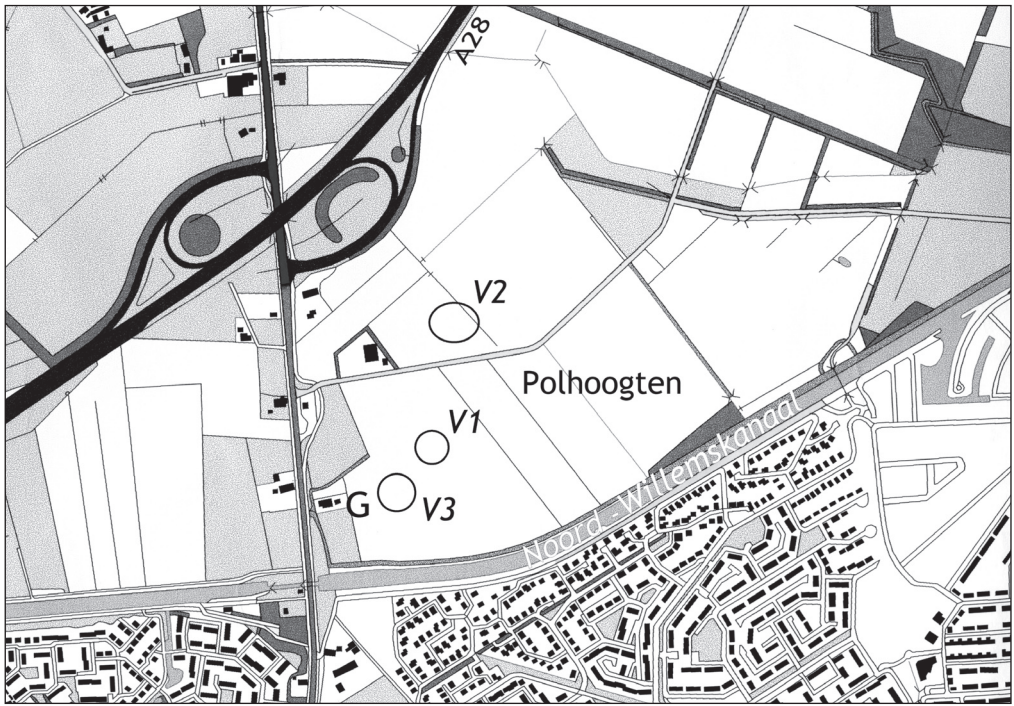

Fig.2. Lokatiekaart met daarop drie veentjes aangegeven. Bij veentje drie zijn klingen gevonden die het karakter dragen van de Federmesser traditie. Letter G is de plaats waar professor Van Giffen het urnenveld en de palisadegrafheuvel blootlegde (tek. Provincie Drenthe).

alleen uit oppervlaktevondsten. Ook door de opgravingen van Van Giffen, in de jaren dertig, werd duidelijk dat dit gebied in het Neolithicum, bronstijd en ijzertijd bewoond is geweest. Van Giffen (1938; 1939) trof tijdens de ontginning een vlakgrafje uit het late Neolithicum, een geëgaliseerde, meerperioden-grafheuvel met greppel en paalkransen uit de midden-bronstijd, een urnenveld uit de late bronstijd/vroege ijzertijd en brandheuvelds uit de midden ijzertijd aan (Van Giffen, 1938; 1939). Even ten zuiden van het Messchenveld, in Peelo en Marsdijk, werden in de jaren '70 en '80 grote nederzittingscomplexen vanaf de ijzertijd tot aan de Middeleeuwen opgegraven (Kooi, 1986).

Onlangs nog werd ten noorden van Messchenveld I, in verband met de toekomstige uitbreiding van Assen op Messchenveld II, een

archeologisch vooronderzoek door de firma BAAC uitgevoerd. Op verschillende plaatsen werd aardewerk vanaf de bronstijd tot aan Romeinse tijd op de akkers gevonden. Daarnaast werden vuurstenen werktuigjes uit het Mesolithicum en Neolithicum opgeraapt. Het archeologische vooronderzoek heeft aangetoond dat ook in Messchenveld II veel bewoningssporen aanwezig zijn. Ten noorden van een al bekend Celtic Field werden over een groot oppervlak veel paalsporen aangetroffen van (mogelijk) ijzertijduizen en spiekers. In een van de proefsleuven werden sporen gevonden van één of meer grafheuvels.³ Al met al kan worden geconcludeerd dat het terrein waarover deze bijdrage handelt, een onderdeel vormt van een in de prehistorie vrij groot en intensief bewoond gebied dat zich uitstreckte vanuit Zeijen, Rhee, Peelo en naar het noorden richting Taarlo.

Prehistorische veentjes

Bij de eerste verkenningen in het tracé van de toekomstige weg Peelo-Oost naar de oprit van de rijksweg A28 werd de bouwvoor door de graafmachines tot aan het ongestoorde zand weggegraven. Door het afpellen van de cultuurlaag werden de aanvankelijk niet zichtbare geologische welvingen zichtbaar. Op het hoogste gedeelte, genaamd “Polhoogten”, doorsneed het wegtracé een nog onbekend verland veentje met een doorsnede van zo’n veertig meter en een diepte van ongeveer twee meter. Het veentje was opgevuld met veen en ingestoven zand. Rondom, maar vooral aan de oostzijde, had zich een waaier-vormige rand van opgestoven zand gevormd. Opmerkelijk is dat bijna centraal in het veentje twee grote zwerfkeien lagen, een rode Rapakivigraniet en een wat kleiner exemplaar

van Emarp-porfier (fig. 3). Een paar maanden later werd ongeveer honderdvijftig meter noordelijker nog een tot dan toe onbekend veentje aangesneden. Ook dit veentje, met een diameter van 60 tot 70 meter, was met veen en ingestoven en verspoeld zand opgevuld. Omdat er vanuit het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) belangstelling werd getoond voor dit veentje, werden door het GIA en TNO-NITG bodemonsters genomen voor paleobotanische en geologische analyses. De resultaten van dit onderzoek worden door Henk Woldring e.a. uitgebreid beschreven in deze bundel.

Jagers op de Polhoogten

In de veentjes zelf zijn geen archeologische vondsten gedaan. Wel zijn er in de directe omgeving in het uitgegraven stort en aan de

Fig.3. De overdekkende cultuurlaag en de vulling van veentje 1 is verwijderd. Duidelijk is de depressie van het veentje te zien. In het midden van het veentje liggen twee zwerfkeien. Wijlen amateur-archeoloog Freek Modderkolk (links) in overleg met de gemeentelijk uitvoerder (foto Fred G. van den Beemt).

oppervlakte, vuurstenen artefacten gevonden die te dateren zijn in de overgang van het laat Paleolithicum en vroeg Mesolithicum. Het zijn een vijftal vuurstenen klingen die in de directe omgeving van veentje 3 zijn gevonden. De klingen dragen het karakter van de Federmesser traditie. De vindplaats moet gedateerd worden in het Allerød-interstediaal (ca. 11.900–10.900 v.Chr.), een warmere fase tijdens het Laat-Glaciaal (med. Jaap Beuker).

Ook later hebben jager-verzamelaars hier op de hogere zandkoppen, in de nabijheid van de waterhoudende veentjes, hun kampelementen opgeslagen. Van de activiteiten van deze mensen werden op een locatie tussen beide veentjes resten in de vorm van ondiepe, donkergekleurde kuiltjes gevonden met een diameter van 60 centimeter. De kuiltjes waren opgevuld met zand vermengd met houts-

kool en steengruis. In de nabijheid werden vuurstenen artefacten zoals spitsen, trapezia, een afslagbijltje, maar ook kernen, klingen en ander bewerkingsafval gevonden. De locatie is door De Steekproef onderzocht maar gaf geen aanleiding tot nader onderzoek.

Boeren op het Messchenveld

De bewoning van de Polhoogten hield niet op met de jager-verzamelaars van de midden-steentijd. Opvallend waren de vele opgeraapte neolithische vuurstenen artefacten, waaronder schrabbers en pijlpunten die gedateerd kunnen worden in het Laat-Neolithicum (Klokbekercultuur) tot midden-bronstijd. Opmerkelijke vondsten waren twee vuurstenen messen die behoren tot de zogeheten Enkelgrafcultuur (2900–2500 v.Chr.) (fig. 4). Ze zijn dichtbij elkaar gevonden en worden ook

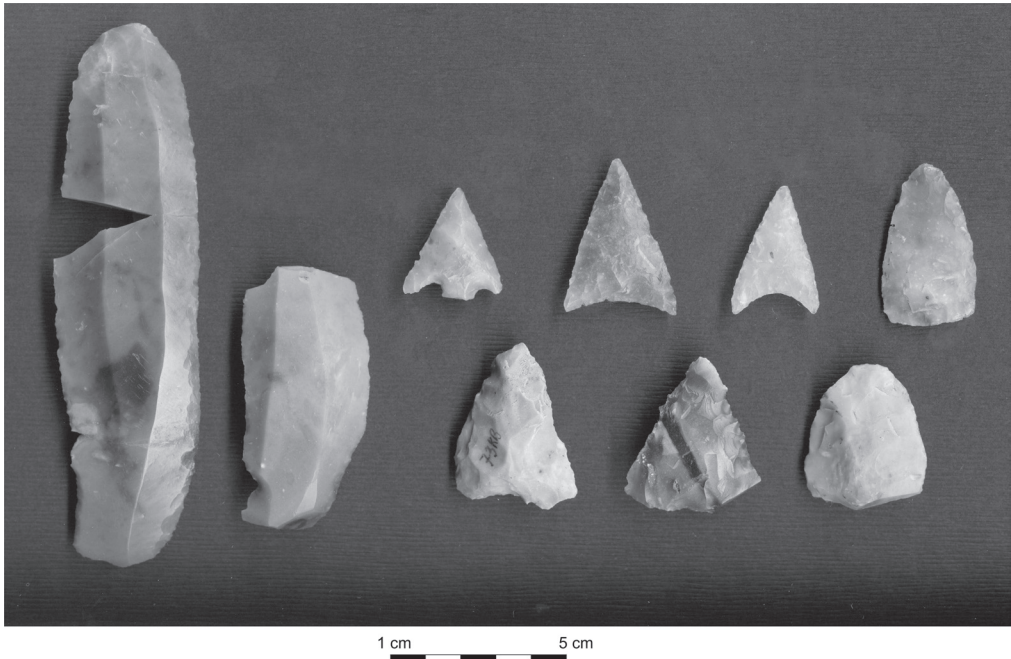

Fig. 4. Een fragment van een vuurstenen mes en een vrijwel compleet mes van 10,6 cm. De messen behoren tot de Enkelgrafcultuur. Ze werden dicht bij elkaar gevonden. Rechts daarvan pijlspitsen en halffabrikaten behorend tot de Klokbekercultuur (Collectie Hans van Reesch, foto E.M. van den Beemt).

wel in relatie gebracht met begravingen uit deze periode. De messen lijken veel op elkaar en zijn gemaakt van grijze noordelijke vuursteen. Het grote exemplaar van 10,6 cm heeft een fijn geslepen rug. Omdat het gevonden vuursteenafval identiek is aan de voorwerpen kan worden geconcludeerd dat ter plaatse vuursteen is bewerkt en gebruikt.

Zowel uit recente oppervlaktevondsten als uit de opgravingen van Van Giffen is duidelijk geworden dat er ook in de bronstijd en ijzertijd is gewoond en dat er begravingen hebben plaatsgevonden. In de uitgegraven wegtracés werden paalsporen aangetroffen van onder meer een spieker en van een huis, waarschijnlijk uit de bronstijd. De vondsten uit de ijzertijd betreffen wand- en randscherven van gebruiks aardewerk. Deze zijn in overeenstemming met de eerder door Van Giffen gedane vondsten in het urnenveld, en met de vondsten van P.B. Kooi in Peelo en Marsdijk.

De Polhoogten later

Er zijn sporadisch nog aardewerkscherven gevonden van kogelpotten uit de Middeleeuwen, vanaf ca. 1000. Ze wijzen erop dat er enige menselijke activiteit op het veld gebleven is. Voor zover we nu weten zijn deze activiteiten echter zeer marginaal geweest. Het gebied was aanvankelijk bebost, maar uit het onderzoek van Woldring e.a. blijkt dat in de 12^e eeuw de bossen plaats hebben gemaakt voor heidevegetatie. Vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw is het gebied grootschalig op de kop gezet. Er werd een weg, genaamd Het Grote Veld, dwars door het gebied aangelegd, en het heideveld werd ontgonnen tot akkerland. We kunnen stellen dat in deze jaren de grootste vernietiging van de prehistorische bewoningssporen en het oorspronkelijke landschap heeft plaatsgevonden. Uit de grondsporen blijkt dat er tijdens de ontginning veel lange sleuven en rechthoekige gaten zijn gegraven en weer zijn gedicht. Na de ontginning is er intensief geploegd op het Messchenveld. Hierbij kwamen de vuurstenen

artefacten en potscherven aan de oppervlakte die door verschillende amateur-archeologen werden opgeraapt. Deze situatie duurde tot 2004, toen het Messchenveld voor de tweede keer zeer grondig op de schop ging, en de nog aanwezige bewoningssporen voor altijd werden gewist. Ook het reliëf, zoals dat in de IJstijden en daarna vorm kreeg, werd voor altijd afgevlakt. De schatkamer is leeg.

Summary: The “Messchenveld” in Assen: an original archaeological treasury

The “Messchenveld” area, north of Assen near the A28, is a place where over the years amateur archaeologists have discovered many finds. Most of these date from the Mesolithic and from the Mesolithic and from the Roman Period. In 2000 an archaeological survey by RAAP, commissioned by the municipality of Assen, concluded that the ‘Messchenveld’ area did not have sufficient archaeological potential to warrant protection. Subsequently it was prepared for development into an industrial estate. Members at the archaeological society Drents Prehistorische Vereniging monitored soil movements at the site for over a year, collected various artefacts, and discovered several features and two small buried peat bogs. This paper highlights the finds from the prehistoric period by focusing on the occupation in the vicinity of these peat bogs.

Dankwoord

Ik wil Jan van Rijn en Hans van Reesch van de Drents Prehistorische Vereniging, Jaap Beuker van het Drents Museum, Piet Cleveringa van het Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, en Henk Woldring en Marcel Niekus van het Groninger Instituut voor Archeologie van harte bedanken voor hun enthousiaste inbreng. Zonder hen zou deze bijdrage niet mogelijk zijn geweest.

Noten

1. Ruitrakker 19, 9407 BE Assen.
2. Jaap Beuker van het Drents Museum te Assen neigt ertoe deze vondsten onder te

- brengeu bij de Federmesser-traditie.
3. Firma BAAC heeft in het voorjaar van 2007 een uitgebreid archeologisch vooronderzoek uitgevoerd. De rapportage daarvan was in juni 2007 nog niet verschenen. De verkregen gegevens zijn afkomstig van de opgravingsleiding van de firma BAAC.

Literatuur

- Giffen, A.E. van, 1938. Urnenveld en de vergraven palissadeheuvel te Peelo (gem. Assen). *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 56, pp. 110–114.
- Giffen, A.E. van, 1939. Brandheuveld bij Peelo (gem. Assen). *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 57, p. 128.
- Kooi, P.B., 1986. Peelo, 4000 jaar continuïteit? *Westerheem* 35, pp. 141–151.
- Veenstra, H.W., 2001. *Plangebied Messchenveld 1 gem. Assen, een archeologische verwachtingenkaart*. RAAP-Rapport 625, Amsterdam.